

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE PEDAGOGIA

DEPARTAMENT DE TEORIA I HISTÒRIA

PROGRAMA DE DOCTORAT:

HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ SOCIAL CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL:

LES DONES A CATALUNYA

EN LA TRANSICIÓ DE L'ANTIC AL NOU RÈGIM:

ESFERES PÚBLIQUES I PRIVADES

Director: CONRAD VILANOU i TORRANO

Doctoranda: RAQUEL DE LA ARADA ACEBES

Barcelona, setembre de 2005

6 La qüestió de les dones als Congressos Pedagògics

Aquest apartat del treball d'investigació ve a mostrar que són majoritàriament les dones qui prenen la paraula per a reclamar una presència pública més visible a l'ensenyament. Amb motiu d'aquests congressos, algunes mestres van prendre la paraula i van contribuir a què moltes altres dones prenguessin consciència de la discriminació acadèmica i professional de què eren objecte, valoressin l'aportació social que aquestes dones feien amb la seva tasca educativa i reclamessin la mateixa dignitat professional que els seus companys de professió, especialment la igualtat salarial i l'accés a tots els graus d'ensenyament. S'han triat les comunicacions que incidien especialment en l'àmbit professional de les mestres, en els testimonis de dones defensant el dret a la instrucció i a l'exercici professional i en la defensa de la igualtat i la lliure competència d'ambdós gèneres. Segons Pilar Ballarín Domingo, "Las maestras, no son las únicas que negocian el papel de género, pero sí son las primeras cuya significación social –imagen colectiva- trasciende el marco de lo privado y nos permite analizar transformaciones significativas."⁶⁶

S'ha seguit l'ordre cronològic dels tres congressos pedagògics nacionals celebrats el primer a Madrid el 1882, el segon a Barcelona, aprofitant la celebració de l'Exposició Universal de 1888, i el tercer de nou a Madrid, coincidint amb el quart Centenari del Descobriment d'Amèrica, el 1892.

⁶⁶ Pilar BALLARÍN DOMINGO "Maestras, innovación y cambios". *Arenal*. Granada: Universidad de Granada, Instituto de la Mujer, 1/6-1999, vol. 6, núm. 1, pàg. 84.

6.1 Congrés Nacional Pedagògic de Madrid 1882

El llibre d'actes de les sessions del primer congrés pedagògic celebrat a Madrid recull tots els discursos i memòries que es van presentar amb el patrocini de la Societat el Foment de les Arts. El relatiu aperturisme que va suposar dins el context polític de la Restauració el govern del liberal Sagasta fou aprofitat per alguns polítics més progressistes. Un dels pedagogs que va intervenir més activament en aquest congrés fou Pedro de Alcántara García, introductor del mètode de Fröebel a les escoles de pàrvuls i professor de l'Escola d'Institutius de Madrid, en relació a l'educació de les dones va manifestar la voluntat de què aquestes fossin les veritables protagonistes d'elevat llur cultura i les encarregades de la regeneració nacional.⁶⁷

⁶⁷ “Estaba, sin duda, obligado á decir algo acerca de la educación de la mujer. Pero realmente me encuentro disculpado de entrar en esta tan interesante materia, porque teniendo pedida la palabra en este tema algunas ilustradas Profesoras, es de suponer que habrán de ocuparse de ella, y desde luego que lo harán con mayor copia de saber y de razones y con más autoridad que yo, que por otra parte me veo abrumado por la falta de tiempo. Pero esto no me excusa de dirigir un entusiasta saludo á esas ilustres damas, de cuya causa soy campeón decidido, ni me impide llamar la atención del Congreso sobre el adelanto tan importante que supone el hecho de intervenir en estos debates las señoras aludidas, hecho que juzgo de la mayor transcendencia y como llamado á tener gran resonancia. Como Profesor de una institución que en nuestra patria atiende con gran solicitud y éxito á la educación de la mujer, yo pudiera decir mucho para poner aquí de relieve la constancia, el celo, los desvelos de que continuamente dan pruebas las jóvenes que concurren á esa institución, y mediante todo ello vendría en conocimiento de lo mucho que la mujer española trabaja para elevar su cultura, así como de que nuestra familia se penetra cada día más de la necesidad de educar á la mujer, y que lo que aquí hace falta es dar a ésta medios, manera de realizar sus nobles aspiraciones. Todo esto nos hace abrigar la esperanza de que podamos pronto decir, que la mujer española no habrá hecho la Nación española, como se ha dicho de la mujer americana, pero que al menos ha ayudado grandemente á regenerarla.”

Pedro ALCÁNTARA GARCÍA “Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura”. A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 211.

6.1.1 Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Adela Riquelme de Trechuelo

D'aquest congrés pedagògic destaca, dins de la cinquena sessió ordinària dedicada a l'educació de les dones,⁶⁸ la comunicació d'Adela Riquelme de Trechuelo, el seu treball constitueix un testimoni singular i radical pel que fa al contingut. Aquesta dona, directora de diferents Escoles Normals de Mestres, exposava orgullosa el fet de ser membre de l'Asociación para la Enseñanza de la Mujer de Madrid. Destacava la singularitat d'aquest centre de formació professional per a les dones i reclamava institucions semblants a la resta de l'Estat per a atendre les necessitats educatives de les dones de la societat moderna, així mateix demandava l'ensenyament d'aprenentatges útils per a contribuir a la regeneració dels pobles.⁶⁹

En relació a les Escoles Normals de Mestres, sol·licitava una dotació de professorat en sintonia amb el nombre d'alumnes i el pes demogràfic de la població. Denunciava el cas d'algunes ciutats que, com Barcelona, tenint més alumnat a l'Escola Normal de dones i més població que Madrid (850.000 habitants i 590.000 respectivament) no arribava a la meitat el professorat dedicat a la docència de les futures mestres. La raó estadística venia a

⁶⁸ El tema proposat per l'assemblea dins d'aquesta cinquena sessió era el següent "Reformas que reclaman nuestras Escuelas Normales de Maestras.-Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de las Maestras y á elevar la cultura de la mujer: carácter de esta cultura." A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 240.

⁶⁹ "casi no hay en España otros centros docentes para la mujer que las Escuelas Normales. Así, pues, su objeto no ha de ser solamente formar Maestras idóneas para la enseñanza; es necesario que las jóvenes adquieran en ellas los conocimientos de aplicación, cuya utilidad se reconoce en la vida constantemente, si han de llenar la alta misión á que están llamadas en las sociedades modernas, cuyos ideales son tan distintos de los que inspiraban la de nuestros antepasados; y nadie podrá desconocer, por sistemática que su oposición sea, que la ilustración de la mujer es el primer factor en la cultura de los pueblos de la época moderna." Adela RIQUELME DE TRECHUELO "Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura." A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 215.

reforçar el seu argument lògic de què existia una relació directa entre la qualitat de l'ensenyament i la reducció de la ràtio entre professorat i nombre d'alumnes.

La segona demanda era la introducció de més dones com a professorat a les Escoles Normals, donat que aquestes es podrien dedicar en exclusiva a la docència de les mestres mentre que els professors adscrits aleshores havien de compatibilitzar aquesta tasca amb la docència a les Normals masculines. En aquest cas, l'argument era la competència professional demostrada per les dones en l'ensenyament i el debat al Parlament sobre la conveniència d'obrir l'accés a diferents carreres professionals qualificades. Per a defensar la competència científica de les dones per a cobrir les càtedres de les Escoles de Mestres recordava la història d'Espanya, tot citant el nom de dones destacades per la seva erudició a l'edat moderna, i es recolzava en l'experiència docent de les Escoles Normals de Sevilla, Pontevedra i La Corunya on les dones eren les encarregades d'impartir les classes.

El tercer punt era el de la igualtat salarial, aquesta reivindicació la feia com a portaveu de les companyes del congrés i no a títol personal. Reclamava un mateix salari pel mateix treball i denunciava el menyspreu que suposava la discriminació salarial que patien les dones a tots els graus de l'ensenyament.⁷⁰

A la segona part del seu discurs esmentava les condicions precàries de les Escoles Normals, especialment les Normals de dones mestres, denunciava que

⁷⁰ “Quiero hacerme cargo también de un punto que tal vez no esté incluido en el tema; pero habiéndome acercado varias de mis compañeras, á quienes deseo complacer, á rogarme que me ocupara en él, voy á exponerlo; es el siguiente: ¿Por qué no han de igualarse los sueldos de las Profesoras á los de los Profesores?

¿Por qué, si la mujer presta iguales servicios que el hombre, se ha de apreciar siempre en menos su trabajo que el de aquél? En las escuelas, los Maestros, y no los ataco, trabajan, hacen cuanto pueden para llenar cumplidamente su cometido, pero también nosotras trabajamos y hacemos todo lo que podemos.”

Adela RIQUELME DE TRECHUELO “Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura.” A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 217.

els locals destinats a les aules no disposaven de les condicions necessàries de salubritat per acollir grups tan nombrosos d'alumnes i retreia l'escassetat de mitjans materials tan elementals com les biblioteques a la migrada dotació de les Diputacions, així mateix, recordava que les dones tenien prohibida l'entrada a les biblioteques públiques. Un altre dels greus problemes que exposava Adela Riquelme en la seva conferència era la insuficient preparació de les noies que volien accedir al magisteri, l'ingrés a les Escoles Normals requeria una formació prèvia i era precís crear escoles preparatòries per a l'examen d'ingrés a les Normals per a cobrir el dèficit d'aprenentatges que rebien a les escoles primàries, tenint en compte que les dones no tenien la possibilitat d'accedir a l'ensenyament secundari, l'autora era conscient de la injustícia social que es produiria en el cas de què les Escoles Normals apliquessin un examen rigorós en les proves d'accés.⁷¹

6.1.2 Reformas que reclaman nuestras escuelas normales.

Encarnación Martínez de Marina

Una altra de les contribucions més interessants en la defensa del drets educatius i professionals de les dones és la d'Encarnación Martínez de Marina. En la seva intervenció al Congrés Nacional Pedagògic de 1882, l'autora es presentava com a simple mestra que reivindica els drets professionals que corresponen a les dones. No vol aprofundir a nivell teòric en el tema proposat per l'assemblea sinó que el seu propòsit principal és dignificar la professió de

⁷¹ "No se diga que empleando el rigor en el examen de ingreso está resuelta la cuestión; sobre ser injusto exigir sin dar medios suficientes para aprender, por experiencia propia puedo asegurar que, procediendo de ese modo, se vería sólo en las Normales un corto número de alumnas favorecidas por circunstancias puramente particulares."

Adela RIQUELME DE TRECHUELO "Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura". A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 217.

mestra.⁷² Ens trobem davant d'una dona que recolzant-se en la diferència d'ambdós sexes demandava sense dilació l'anivellament salarial i l'accés a la docència de les dones a les Escoles Normals.

Malgrat que Martínez de Marina acceptava les diferències de naturalesa entre ambdós sexes, doncs, els homes destacaven per llur fortalesa física i les dones per llur sensibilitat, no contemplava amb aquiescència les restriccions que patien les dones en l'accés a l'ensenyament.⁷³ La novetat del seu discurs radica en el fet que demanava la mateixa instrucció intel·lectual⁷⁴ per homes i dones i, a l'ensem, reclamava l'abolició de privilegis entre els professionals dels diferents graus d'ensenyament.⁷⁵

⁷² “No es mi propósito estudiar ni en totalidad ni en detalle el tema puesto á discusión; mi objeto es únicamente exponer alguna apreciación particular, por lo que á la mujer concierne; mas no sugerida por mi pobre imaginación, sino inspirada en la necesidad de redención profesional de nuestro sexo.”

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA “Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura”. A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 227.

⁷³ “¿Qué queréis que la mujer haga, si empezáis atrofiando sus facultades, si la educáis como una flor de invierno, debiendo educarla como una planta de primavera?

Y aun esta misma educación viciosa y estrecha que dais á la mujer, se la dais como de limosna. No creo yo que os mueva realmente la persuasión de la inferioridad de nuestro entendimiento; más creo que os impele el temor de que en nosotras se despierte un espíritu de subversión y de independencia absoluta. Pero no temáis que la mujer educada, no con esa educación superficial, afrancesada, que hoy está en boga, y que no puede producir sino el coquetismo; la mujer educada con una educación sólida, racional y cristiana, no es la intolerante y soberbia. La soberbia, la intolerante, la subversiva, es la mujer embrutecida, la mujer ignorante.”

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA “Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura”. A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 227.

⁷⁴ “La educación intelectual de la mujer debe ser idéntica á la educación intelectual del hombre. En esto, aunque se nos tache de inmodestas, no reconocemos superioridad en el otro sexo, por lo que respecta á las dotes naturales.”

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA “Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura”. A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 228.

⁷⁵ “Y si es injuriosa esa depreciación del trabajo de la Maestra, computado en un tercio menos que el del Maestro, también es repulsiva esa ley de castas que favorece á unos pocos, condenando á los restantes al más oscuro ostracismo en el seno de la profesión.”

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA “Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y

En la conferencia l'autora reclamava que la formació de les futures mestres fos dirigida per dones i titllava la situació de les Escoles Normals tutelades per homes com a humiliant. Les dones havien d'aconseguir la independència i l'emancipació intel·lectuals com a drets inalienables. Assolir aquesta autonomia que afirmava la capacitat de les dones per a autoformar-se, com a subjectes i objectes de l'educació, era el primer pas per a què les dones esdevinguessin subjectes autoconscients.⁷⁶

Així mateix, Martínez de Marina destacava les qualitats naturals de les dones pel que fa al seus sentiments i la seva sensibilitat, amb aquestes condicions esdevenien idònies per a l'educació de la infància i de les nenes. Per tant, eren elles qui millor podrien transmetre aquests sentiments i sensibilitat a les futures mestres. Des d'aquest punt de vista, l'autora qüestionava el paper dels homes com a formadors i jutges de la competència professional de les dones.⁷⁷

á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura". A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 227.

⁷⁶ "No se concibe que la mujer venga tan castigada por la naturaleza, que, á más de su inferioridad física, adolezca de inferioridad intelectual.

Edúquese á la mujer, y la experiencia pondrá de manifiesto si es susceptible de perfeccionamiento, ó si la naturaleza se complace en producir víctimas propiciatorias para holocausto de seres privilegiados.

Y adoptado semejante principio, huelga en las Escuelas Normales de Maestras el Profesorado masculino, cuya presencia en aquellos establecimientos es denigrante para la mujer, que, por honra suya, debe sacudir esta tutela bastarda. La mujer es la mitad del linaje humano, y repugna que se la postergue y se le expida, con mucha diplomacia, sí, pero que al fin se le expida patente de inutilidad para la gestión de los negocios públicos, y hasta para educarse á sí misma."

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA "Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura". A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 228.

⁷⁷ "Si la mujer ha de infundir su ternura y su sentimiento en la infancia, si la Maestra ha de educar á sus discípulos como la madre á sus hijos, debe inspirarse profundamente en este sentimiento, que no se puede recibir sino de la naturaleza, ni vivificar más que por la inspiración de otra mujer. ¡Que no ha de aprender del hombre á sentir, teniendo el corazón más sensible y delicado que él!"

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA "Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura". A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 228.

Endemés, l'autora d'aquesta memòria era partidària de l'educació de les dones en altres centres de formació professional, tot afirmant que les dones instruïdes podrien atendre millor les famílies que les dones ignorants i desemmascarava la hipocresia burgesa que, tot i condemnar l'exercici professional de les dones de la seva classe, tolerava l'activitat laboral de les dones del poble en feixucs oficis manuals.⁷⁸

Per a finalitzar el seu discurs, Martínez de Marina demanava el dret a l'educació i al treball de les dones, mantenint la separació d'ambdós sexes en la docència i en l'ensenyament.⁷⁹

A les reivindicacions que aquestes dues mestres van encapçalar es van sumar altres dones en intervencions més breus i espontànies com Rosario García, directora de l'Escola Normal de Còrdova, i Walda Lucenqui, regent de l'Escola Pràctica Normal de Badajoz al 1888, les quals van tornar a prendre la paraula al congrés de Barcelona.

⁷⁸ "Por lo que hace á los demás centros de educación de la mujer, nosotras no hemos de escatimarles plácemes sinceros, porque no somos de los que creen que la mujer debe consagrarse exclusivamente á los cuidados domésticos. Y aunque lo fuésemos, ¿qué cuidados domésticos hay más interesantes que la educación de los hijos, que la conservación y multiplicación de la hacienda, que la honra de la familia? ¿Y quién podrá resistir con más valor las contrariedades, quién podrá valuar mejor gastos é ingresos, quién podrá educar con más esmero á la familia: la mujer ignorante, de inteligencia muerta y sentimiento dudosos, ó la mujer instruída, de capacidad extensa, voluntad firme y rectos sentimientos? ¡Sirve la mujer para las faenas más rudas de la agricultura y de la industria, sin que el hombre se apiade de su desgracia, y no sirve para el cultivo de las letras, y para el desempeño de las funciones profesionales, comenzando por la educación de las de su sexo!"

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA "Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura". A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 228.

⁷⁹ "En conclusión: pido para la mujer educación idéntica á la del hombre, pero informada en el sentimiento, que es su distintivo; independència y separación de sexos, por lo que hace al personal docente, y reintegración de la mujer en todos sus derechos profesionales, que deben ser idénticos á los del hombre."

Encarnación MARTÍNEZ DE MARINA "Reformas que reclaman nuestras escuelas normales. Instituciones pedagógicas que con ellas deben concurrir á la formación de los maestros de ambos sexos y á elevar la cultura de la mujer; carácter de esta cultura." A: *CONGRESO NACIONAL PEDAGÓGICO* Madrid: Lib. Gregorio Hernando; Sociedad el Fomento de las Artes, 1882, pàg. 228.

6.2 Congrés Nacional Pedagògic de Barcelona 1888

Dissortadament, els discursos que es van sentir al 1882 no van tenir continuïtat al Congrés celebrat a Barcelona sis anys més tard. No trobem una sessió dedicada al tema de l'educació de les dones i les veus que es van alçar al 1888 no van introduir novetats en aquesta qüestió. No obstant, pot remarcar-se l'acceptació general en aspectes com l'educació de la infància per part de les dones, l'entrada d'aquestes com a professores a les Escoles Normals de dones i l'anivellament salarial.⁸⁰

Al mateix congrés s'esmentava la iniciativa d'un grup de mestres d'escoles públiques que van aplegar-se a Barcelona en una Associació benèfica anomenada *Laboriosidad*, a cavall entre un col·legi professional i una societat de socors mutu.⁸¹ Aquesta associació reclamava una major consideració, per

⁸⁰ Entre les conclusions generals del congrés les següents fan referència a l'educació de les dones:
"19. En las Escuelas Normales de Maestras, conviene que la enseñanza se dé exclusivamente por profesoras. (Grandísima mayoría.)
20. Las Directoras y Profesoras de las Escuelas Normales tendrán el mismo sueldo y demás emolumentos que los Directores y Profesores de las de los Maestros. (Recibida con aplausos.)
21. En las Escuelas Normales de Maestras se procurará, por modo especial, cultivar el gusto artístico de las alumnas. (Por unanimidad.)"
"Conclusiones finales Congreso Nacional Pedagógico de Barcelona 1888". A: *Actas del Congreso Nacional Pedagógico 1888*. Madrid: 1889, pàg. 222.

⁸¹ "Transcurría y casi llegaba á su ocaso el año 1875, cuando se reunían cada sábado y aprovechando la hora de asueto que la costumbre ha concedido al profesorado español en dicho día, cuatro auxiliares de las escuelas públicas de Barcelona, y conmovidos por el triste estado en que quedaron las familias de dos compañeros que murieron en corto espacio de tiempo, empezaron á ocuparse de una asociación bienhechora que pusiera al abrigo de las miserias de la viudez y de la orfandad, á las familias del profesor ó profesora que muere en el ejercicio de la enseñanza, que tan escasos recursos ofrece al ahorro y á la economía.[...] Ahora bien; formadas las agrupaciones, empezada la senda del utilitarismo, la clase profesional formará cuerpo social y rama del Estado, influirá poderosamente en la marcha del poder y de las costumbres de la nación, porque dictará las leyes que le atañen y estimulará con premios quinquenales los servicios prácticos; con recompensas honoríficas y ascensos la aplicación al estudio y al trabajo, estableciendo aumentos graduales que por uno ú otro concepto se pueden recibir sin mudar de localidad, y no como hoy yendo en busca de nuevo vecindario, distribuyendo al personal meritorio los cargos jerárquicos del Estado, en vez de un personal intruso y en muchos casos inepto, que hoy legisla, dirige y gobierna el profesorado y la enseñanza."

Matilde FERNÁNDEZ "Memoria presentada por D.ª Matilde Fernández, representante de la Asociación benéfica *Laboriosidad* por encargo de la misma para ser incluida en acta". A: *Actas del Congreso Nacional Pedagógico 1888*. Madrid: 1889, pàg. 196.

part de les administracions i els particulars, per la tasca educativa i pels professionals que l'havien de desenvolupar.

Els dies 23 i 24 de setembre de 1888, la Confederación Autónoma de Amigos de la Enseñanza Laica va celebrar un congrés alternatiu, entès com un acte públic de protesta i rebuig al congrés oficial.

6.2.1 *¿Es posible y conveniente la unificación de los procedimientos de enseñanza en las Escuelas de los tres grados que abraza la primaria? ¿Es suficiente la actual preparación del Magisterio, bajo el punto de vista teórico y práctico para conseguir este objeto?* Walda Lucenqui de Pimentel

Walda Lucenqui de Pimentel, mestra regent a l'Escola pràctica Normal de Badajoz, que ja havia intervingut de forma breu a Madrid, va participar al congrés pedagògic nacional de Barcelona com a ponent en la quarta sessió ordinària.⁸² Les interpel·lacions sobre si convenia la unificació metodològica a l'ensenyament primari i la reforma del magisteri van ser contestades per l'autora afirmativament. Pel que fa a l'ensenyament de la infància, Lucenqui de Pimentel va fer referència a la metodologia introduïda per autors com Froëbel, més modern que Montesino, destacant la necessitat d'estimular les habilitats intel·lectuals, els sentiments estètics i morals a través del joc i el treball manual. Per a l'autora, la metodologia froëbeliana es podia estendre a tots els graus de l'ensenyament primari (ensenyament de pàrvuls, elemental i superior).

⁸² Walda LUCENQUI DE PIMENTEL “¿Es posible y conveniente la unificación de los procedimientos de enseñanza en las Escuelas de los tres grados que abraza la primaria? ¿Es suficiente la actual preparación del Magisterio, bajo el punto de vista teórico y práctico para conseguir este objeto?”. A: *Actas del Congreso Nacional Pedagógico 1888*. Madrid: 1889, pàg. 113-116.

En relació a la reforma del magisteri, l'autora suggeria els següents canvis a les Escoles Normals de dones: l'augment de les plantilles del professorat de les escoles de províncies, la reforma del currículum, l'extensió de la carrera de magisteri a quatre anys i la unificació del títol de mestra. Així mateix, recomanava la formació prèvia de les noies aspirants als estudis de magisteri a les escoles d'ensenyament primari superior i l'accés a les escoles normals després dels setze anys, o en tot cas, que no poguessin exercir la carrera professional de mestres fins els vint anys.

En el plànol professional reclamava el mateix tracte i consideració per al professorat de les escoles de magisteri d'ambdós sexes i defensava la inspecció de les escoles de nenes per les mateixes dones.⁸³

⁸³ Walda LUCENQUI “¿Es posible y conveniente la unificación de los procedimientos de enseñanza en las Escuelas de los tres grados que abraza la primaria? ¿Es suficiente la actual preparación del Magisterio, bajo el punto de vista teórico y práctico para conseguir este objeto?” A: *Actas del Congreso Nacional Pedagógico 1888*. Madrid: 1889, pàg. 113-116.

6.3 Congrés Pedagògic hispano-portuguès-americà de Madrid 1892

Rafael M. de Labra, aleshores president del Fomento de las Artes, diputat liberal a les Corts i Rector de la Institución Libre de Enseñanza, va presidir l'organització d'aquest congrés celebrat amb motiu de la celebració del quart centenari del descobriment d'Amèrica. El mateix Rafael M. de Labra va encarregar-se de la redacció d'un llibre sobre el congrés⁸⁴ on subratllava la participació de dones com Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán, Carmen Rojo (aleshores directora de l'Escola Normal Central de Madrid), Concepción Aleixandre (metge auxiliar), Faustina Sáez de Melgar, Matilde García del Real (inspectora de les Escoles de Mestres de Madrid), Bertha Wilhelmi de Dávila (escriptora i aristòcrata granadina fundadora de les primeres colònies escolars) que van presentar memòries tractant el tema de l'educació de les dones. Totes aquestes dones eren properes a la Institución Libre de Enseñanza i a l'Asociación para la Enseñanza de la mujer així com sensibles al moviment intel·lectual regeneracionista.

La secció cinquena del congrés es dedicà al tema de l'educació de la dona⁸⁵, desglossat en cinc apartats.⁸⁶ Les qüestions que es van discutir al congrés al

⁸⁴ Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893.

⁸⁵ La secció cinquena es presentava sota el tema: *Concepto y límites de la educación de la mujer, y de la aptitud profesional de ésta*. Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 17.

⁸⁶ Els apartats sobre l'educació de la dona estaven expressats com segueix:

“1.º Relaciones y diferencias entre la educación de la mujer y la del hombre.

2.º Medios de organizar un buen sistema de educación femenina y grados que ésta debe comprender. Cómo pueden utilizarse los organismos que actualmente la representan en punto a la cultura general.

3.º Aptitud de la mujer para la enseñanza. Esferas á que debe extenderse.

4.º Aptitud de la mujer para las demás profesiones, y límites que conviene fijar en este punto.

5.º La educación física de la mujer.”

voltant d'aquest tema eren relatives a la definició del concepte d'educació, a les semblances i diferències entre l'educació dels homes i de les dones, fins i tot, es va introduir el debat sobre l'escola mixta, a l'organització del sistema d'ensenyament i els graus d'instrucció per a les dones, a l'aptitud professional per a tots els graus de l'ensenyament i l'aptitud de la dona per a la resta de professions i a l'educació física de la dona.

El problema de la dona, segons Labra s'havia d'abordar com a qüestió teòrico-científica (considerant el tema des de la filosofia, la fisiologia i la psicologia), com a qüestió jurídica (considerant els drets civils) i com a qüestió política (considerant els drets polítics).

L'autor va destacar la participació de les dones perquè no va tenir un caràcter simplement quantitatiu, 369 dones i 607 homes, sinó que aquestes també van distingir-se per la qualitat de les ponències que van llegir i per les intervencions en el debat. La intencionalitat dels polítics liberals més progressistes de donar protagonisme a les dones, no necessàriament mestres, que formaven part de la intel·lectualitat d'aquell temps va elevar extraordinàriament el nivell d'aquell congrés pedagògic. No obstant, hem de tenir present que en el context polític de la Restauració, les veus discordants dels partits polítics no dinàstics, republicans i nacionalistes, i de les associacions sindicals restaven al marge d'aquests grans esdeveniments oficials.

Les conclusions del congrés es van concretar en els següents punts que se sotmetien a votació per part de totes les persones participants:

1. La dona té el mateix dret que l'home a l'educació.

Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 20.

2. Per tant, ha de rebre una educació igual a la de l'home.
3. S'ha de facilitar la formació necessària per a l'exercici de totes les professions.
4. Se li ha de reconèixer el dret a l'exercici en tots els graus de l'ensenyament a partir de l'escola de pàrvuls.
5. Ha de ser competència exclusiva de les dones l'ensenyament a les escoles de pàrvuls.
6. Ha de ser competència exclusiva de les dones l'ensenyament a les escoles incompletes, anomenades mixtes.
7. Ha de deixar-se llibertat a la dona per a l'exercici de la Farmàcia i de la Medicina de nens i dones.
8. S'ha de preparar a la dona per a determinats serveis públics, com la beneficència, presons, correus, telègrafs, telèfons, ferrocarrils, comptabilitat, arxius i biblioteques.
9. S'ha de demanar als poders públics que en el projecte de reforma dels serveis de l'Administració s'inclogui a la dona dins d'aquests serveis, d'acord amb les conclusions de la Comissió de Reformes Socials.
10. Per a eixamplar la seva cultura i adquirir la preparació professional precisa, ¿podrà assistir als mateixos centres d'ensenyament d'ensenyament secundari, especial i superior que l'home i juntament amb ell?
11. En cas afirmatiu, és convenient començar la coeducació des de l'escola primària, augmentant el nombre d'escoles mixtes.

12. En cas de què no s'aprovi la proposta número 10, és urgent la creació de centres d'ensenyament secundari, especial i superior, on pugui adquirir la dona la corresponent cultura.

VOTS	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
sí	492	302	260	x	407	?	473	432	x	267	x	456
no	56	247	290		175		105	130		293		40
abstencions	100	99	98		66		70	86		88		152
total	648	648	648		648		648	648		648		648

La postura de Labra era favorable a l'educació de les dones dins d'una cultura sòlida per a què aquestes poguessin esdevenir dignes companyes de l'home i estar a l'alçada d'un projecte polític reformista i burgès, que precisava del seu suport.⁸⁷ Endemés, sostenia la necessitat de reformes legislatives que contribuïssin al desenvolupament de les seves capacitats i a l'exercici professional corresponent a llur formació. Sembla també partidari de la coeducació, tot i que l'estat d'opinió i la moral imperant eren encara poc

⁸⁷ "Paréceme que ha sido muy general, casi unánime, la opinión favorable á la enseñanza en todos los grados de la mujer; pero las opiniones se han dividido profundamente en el punto de la Escuela mixta. Es decir, respecto de si la mujer ha de concurrir á la Escuela y al aula universitaria, al mismo tiempo que el hombre y del propio modo que va al teatro y al templo.⁸⁷ el hecho importantísimo, y quizá decisivo en esta clase de cuestiones, de que las reformas que se solicitan de las leyes y de las costumbres no sólo están planteadas como una aspiración de la gente estudiosa y reflexiva, sino como una reclamación consciente de las personas interesadas en esta mejora."

Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 249.

propícies a l'escola mixta⁸⁸. Tanmateix, no desitjava entrar en polèmica amb la moral cristiana ni pretenia posar en perill la institució familiar.⁸⁹

L'autor destacava els avenços propiciats pel sexenni democràtic en el camp pedagògic, gràcies a iniciatives com la de Fernando de Castro, fundador de l'Asociación para la Enseñanza de la Mujer, que havien contribuït a estendre les reformes dels institucionistes a centres estatals com l'Escola Normal de dones i la de pàrvuls.

El reconeixement legal del dret de les dones a accedir a l'ensenyament superior era vist per l'autor com la possibilitat d'emprendre una revolució des de dalt, aquest grup de dones intel·lectuals haurien de contribuir a canviar l'estat d'opinió entre la classe mitjana i alta, eliminant molts dels prejudicis que impediien la modernització del país i el progrés, sobretot pel que fa a la reforma dels costums.⁹⁰ De fet, aquest polític s'adreçava a les dones burgeses de classe mitjana per a tractar de resoldre la qüestió social que aleshores es debatia i enfrontava interessos de classe entre els polítics, burgesia, i els

⁸⁸ "Se ha rechazado sólo por 30 la solución de que á la mujer debe facilitársele la cultura necesaria para el desempeño de todas las profesiones. También han sido rechazadas las Escuelas mixtas totales, por no muchos votos. Por contadísimos triunfó la Escuela mixta primaria."

Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 120.

⁸⁹ "No digo nada de aquellos pocos que llevan la audacia hasta presentar como antagónicas (¡qué enormidad!) la tendencia favorable á la dignificación de la mujer y el sentido de la moral cristiana.

Nadie, nadie ha pensado tales disparates. Hombres de entendimiento y conoedores de la realidad de la vida, ¿por dónde ni cómo habrían de patrocinar la inverosímil especie de que correspondan á la mujer profesiones, conducta y compromisos contrarios á su naturaleza y atentatorios á la dignidad y la fuerza de su acción y su representación en el seno de la familia!"

Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 252.

⁹⁰ "la experiencia material, palpable, asequible á los más distraídos ó los más resistentes, de la aptitud y la conciencia de la mujer española de la clase media para seguir de cerca el movimiento general de ideas del mundo novísimo y para participar de las ventajas que una mayor civilización tiene sin duda reservadas, en plazo próximo, á la dulce mitad del género humano."

Rafael M. de LABRA, Rafael M. de *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 263.

moviments obrers.⁹¹ La lluita per la legitimitat del poder es volia recolzar en la dignitat de les dones i en l'accés d'aquestes a la cultura, en condicions d'igualtat.

6.3.1 La educación de la mujer. Concepción Arenal

Concepción Arenal no va poder assistir al congrés però va contribuir amb dues memòries, una sobre l'educació de l'obrer i l'altra sobre l'educació de la dona. En l'exposició d'aquest darrer tema va tractar tots els apartats que es debatien dins d'aquesta secció.

L'autora de la ponència, en referir-se al concepte d'educació considerava aquesta en el sentit de formació del caràcter, d'una personalitat forta que portava a la dona a ser un subjecte actiu fora de l'esfera domèstica. Per a aquesta autora les dones de la burgesia havien de prendre un compromís amb la societat, ser útils, participant de manera activa.

Concepción Arenal definia el concepte d'educació com a mitjà de perfeccionament moral i social de l'educand. L'objectiu de l'educació era la formació del caràcter d'una persona amb les qualitats essencials per a poder-se conduir amb rectitud, es tractava d'una formació fonamentalment moral.

L'educador devia ser l'encarregat d'aquesta formació moral, independentment de la posició social de l'educand, les qualitats essencials de

⁹¹ "Es la misma razón que muchos tenemos para afirmar que el pavoroso problema social de estos últimos años ha de tener próxima solución, porque no se trata ya de un tema de academia, mirado desde lejos por aquellos á quienes primera y directamente interesa. De suerte que sería una torpeza enorme exagerar la oposición y aumentar los obstáculos, las prevenciones y las complicaciones contra un adelanto jurídico y social que debe ser preparado y condicionado eficazmente por todos los hombres prudentes y justos. Por lo mismo que es inevitable."

Rafael M. de LABRA *El Congreso Pedagógico hispano-portugués-americano de 1892*. Madrid: Lib. de la viuda de Hernando y C.^a, 1893, pàg. 251.

la personalitat eren la rectitud, la fermesa i la benevolència. Virtuts necessàries per a què qualsevol persona es pogués conduir a la vida.

Per a l'autora de la ponència les dones havien de ser considerades subjectes morals que tenien drets i deures, per tant, l'educació de les dones no havia de diferenciar-se de la dels homes. En tot cas, l'educació de les dones havia de ser més sòlida perquè aquestes havien d'afrontar desavantatges naturals i socials que les abocaven a la frivolitat, l'esclavitud i la prostitució si no posseïen la virtut necessària, entesa com a força, caràcter i personalitat.⁹² Aquesta educació demandava un elevat sentit del deure, era una mena de brúixola que marcava sempre l'orientació que havia de guiar la conducta. La instrucció era per a l'autora una qüestió secundària, no tan essencial com el caràcter moral i, en tot cas, la instrucció havia d'estar guiada per la personalitat moral i no a l'inrevés. Concepción Arenal concebia una nova espiritualitat finisecular que buscava en la presència humana i terrenal un nou misticisme, la redempció a través de la caritat. Hem de tenir present que aleshores la qüestió social estava en la ment de polítics, reformadors socials i intel·lectuals.⁹³

El concepte de treball per a Concepción Arenal tenia una dimensió ètica. El treball constituïa un deure moral, dignificava, contribuïa a la felicitat i consolava

⁹² Perquè la dona necessitava ser "más persona que el hombre y una educación que contribuya a que conozca y cumpla su deber, a que conozca y reclame su derecho, a dignificar su existencia y dilatar sus afectos para que traspasen los límites del hogar doméstico, y llame *suyos* a todos los débiles."

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

⁹³ Hans Hinterhäuser compara les novel·les de tres escriptors europeus de final de segle, Galdós, Bloy i Fogarazzo on apareixen herois redemptors, com Nazarán de Galdós, que recuperen la figura de Crist entre els pobres com a gran revolucionari social. Els autors d'aquestes obres "perseveraban en la creencia de que Cristo era Hijo de Dios -caso de los tres autores aquí estudiados- confiaban en que el problema social pudiera resolverse por vías más pacíficas, gracias al paliativo de la caridad." Hans HINTERHÄUSER *Fin de siglo. Figuras y mitos*. Madrid: Taurus, 1998, pàg. 33.

en l'adversitat. L'autora no es referia a la laboriositat femenina dins de l'àmbit domèstic, considerava que el treball de les dones havia de traspasar els límits de la llar i aquestes havien d'esdevenir subjectes útils a la societat dins de l'àmbit dels serveis socials. Les activitats relacionades amb les presons, les obres de caritat destinades als grups més vulnerables, dones i infants, eren enteses com actes de justícia social per l'autora. Per mitjà del treball, les dones esdevenien subjectes, adquirien consciència com a entitats morals que no es podien mantenir neutrals en la qüestió social.⁹⁴

L'aptitud de la dona per a l'ensenyament⁹⁵ i per a la resta de professions estava per a Concepción Arenal fora de qualsevol dubte, l'únic límit que posava a l'exercici de qualsevol professió era la consciència moral, en aquest sentit, l'única professió que va excloure fou l'ofici de les armes.⁹⁶

L'ensenyament s'havia d'estendre a totes les classes socials, no només s'havia de dedicar a les dones burgeses sinó que havia d'adreçar-se també a les dones del poble. La instrucció i formació professional que requerien la podien adquirir a casa seva, a través de llibres, presentant-se als exàmens oficials, o bé, assistint a centres de capacitació professional i, en últim terme,

⁹⁴ "La persona es una actividad consciente y útil; todo lo demás son cosas que, según las circunstancias, podrán ser más o menos perjudiciales, pero que lo son siempre para sí y para los demás, porque en el combate de la vida no hay neutralidad posible; hay que decidirse por el bien o por el mal."

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

⁹⁵ "su esfera de acción pedagógica debe coincidir exactamente con su esfera moral e intelectual, y aun creemos que las cosas que sepa *tan bien* como el hombre las enseñará *mejor* que él".

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

⁹⁶ "No creemos que pueden fijarse límites a la aptitud de la mujer, ni excluirla *a priori* de ninguna profesión, como no sea la de las armas, que repugna a su naturaleza, y ojalá que repugnara a la del hombre."

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

als centres de formació dels homes, aquesta dona que havia assistit com a oient a algunes classes de la universitat de Madrid confiava en què l'evolució dels costums permetés la incorporació de les dones a les aules universitàries sense escàndol, amb la mateixa naturalitat que ambdós sexes compartien altres espais públics com el teatre o l'església.⁹⁷

L'educació física de les dones era per a Concepción Arenal un element important de la formació del caràcter,⁹⁸ defensava que la fortalesa moral i la fortalesa física, s'havien de potenciar amb una bona higiene, hàbits saludables i exercici físic, aquestes pràctiques eren recomanables per a les dones de qualsevol condició social, s'havia de potenciar l'educació física partint de les Escoles Normals perquè pogués estendre's per la resta de la xarxa escolar.⁹⁹ Estava en desacord amb la mística de la feminitat recolzada en la debilitat, que associava les dones a un tipus de malaltia psíquica, la histèria.¹⁰⁰

⁹⁷ “esperamos que los hombres se irán civilizando lo bastante para tener orden y compostura en las clases a que asistan mujeres, como la tienen en los templos, en los teatros, en todas las reuniones honestas, donde hay personas de los dos sexos”.

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

⁹⁸ “Debe anotarse que a tantas causas como conspiran contra la salud y la robustez en las sociedades modernas, hay que añadir, heredada de las antiguas, una muy poderosa: el desprecio, casi el horror del cuerpo como materia vil, de que debe prescindirse en lo posible para no ocuparse más que del alma. Los ascetas no sabían, y muchos que no lo son ignoran hoy, que el mayor enemigo del alma es un cuerpo débil.”

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

⁹⁹ “En las escuelas normales primero, y después en todas, debería enseñarse a la mujer la importancia de la higiene, siendo una parte esencial de esa higiene el ejercicio ordenado de sus músculos, y, acomodándose a las circunstancias, establecer alguna especie de gimnasia.”

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

¹⁰⁰ “Si se ha dicho *mens sana in corpore sano*, bien se dirá «carácter débil en cuerpo enfermizo»; y los trastornos, puede decirse los estragos, del histerismo serían tan raros como hoy son frecuentes si se atendiese a la educación física de la mujer.”

Concepción ARENAL *La educación de la mujer*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. [Edició basada en l'edició de Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1894-1913] [www.cervantesvirtual.com].

L'opinió sobre la qüestió de la dona i la seva educació ja havia estat exposada a dues obres senyeres de Concepción Arenal *La mujer del porvenir* [1869] i *La mujer de su casa* [1883]. Ambdues obres van constituir al seu temps una denúncia contra els prejudicis de gènere i de classe que impedièn l'accés de les dones a l'ensenyament i a l'exercici professional.¹⁰¹

6.3.2 La educación del hombre y de la mujer. Sus relaciones y diferencias. Emilia Pardo Bazán

Emilia Pardo Bazán, a més de participar amb la seva memòria, va ser la màxima responsable de la secció cinquena d'aquest congrés, va encarregar-se de la redacció del resum de les ponències i de les conclusions sobre la qüestió de l'educació de la dona.¹⁰²

L'escriptora considerava el concepte d'educació en un sentit ampli, aquesta s'estenia al llarg de tota la vida. En comparar l'educació masculina i l'educació femenina; observava que mentre l'educació de l'home es fonamentava en una concepció optimista de l'ésser humà, es basava en la fe en la perfectibilitat de la naturalesa humana que anava ascedint cap a la racionalitat, l'educació femenina es fonamentava en una concepció pessimista, hi havia una correlació inversa entre la virtut moral i l'educació intel·lectual quan es tractava de l'educació femenina. Eren també diferents els principis, mentre l'educació masculina confiava en el progrés l'educació femenina descansava en la tradició. Per acabar, són diferents els propòsits, mentre la finalitat de l'educació de l'home era la realització personal, l'educació de la dona tenia per objecte

¹⁰¹ ARENAL, Concepción *La mujer del porvenir. La mujer de su casa*. Barcelona: Orbis, 1989.

¹⁰² Emilia PARDO BAZÁN "La educación del hombre y de la mujer. Sus relaciones y diferencias. Conclusiones. Resumen". A: Emilia PARDO BAZÁN *La mujer española y otros escritos*. Madrid: Cátedra, Universitat de València, Instituto de la Mujer, 1999, pàg. 149-177.

encarregar-se de les funcions reproductives de l'espècie. Es posava de manifest el destí individual i lliure de l'home i el destí col·lectiu i subordinat de la dona.

Pardo Bazán feia referència a filòsofs de l'educació com Rousseau i Fenelon, autoritats pedagògiques amb les quals discrepava obertament. L'autora considerava que l'educació de la dona era mesquina, raquífica, injusta i immoral, la seva educació girava al voltant de la maternitat, quan aquesta era una funció adventícia, temporal i natural. La introductora del naturalisme com a corrent literari a Espanya era contrària al sentimentalisme al voltant de l'educació maternal, herència dels corrents romàntics.

Quan parlava de l'educació de la dona, deia amb ironia que s'adeia més amb la doma, perquè proposava l'obediència, la submissió i la passivitat. L'educació de la dona era negativa perquè neixia de la sospita, de la desconfiança i suposava el mal, era preventiva i repressiva. L'educació positiva, l'educació pràctica segons Kant, s'havia de fonamentar en la instrucció i la direcció, es tractava de l'educació d'un ésser lliure, autosuficient, que tenia consciència dels seus drets i que s'atorgava un valor a si mateix. Pardo Bazán també esmentava les teories evolucionistes de Herbert Spencer, l'utilitarisme de James Mill.

En conclusió, el dret a l'educació era un dret universal i, per tant, la naturalesa del subjecte educatiu no variava en funció del gènere. La dona com a ésser racional tenia el mateix dret a l'educació que l'home i també tenia dret a decidir el seu propi destí com a ésser individual. Aquesta conclusió tenia conseqüències pràctiques: s'havia d'obrir l'ensenyament a les dones en les mateixes condicions que als homes i s'havia de permetre el lliure exercici professional d'aquestes d'acord amb els seus títols acadèmics. La finalitat de

l'educació era aconseguir la felicitat i la dignitat personal, també per a les dones.

La rèplica per als que volguessin rebatre l'opinió de l'escriptora no era fàcil, però amb el seu posicionament radical la polèmica estava servida. El to bel·ligerant del seu discurs sovint semblava el rebuig entre els seus contemporanis.

6.3.3 Memoria y datos estadísticos sobre la aptitud de la mujer para todas las profesiones. Bertha Wilhelmi de Dávila

Bertha Wilhelmi de Dávila va tenir contacte amb alguns membres de la Institución Libre de Enseñanza (I.L.E.) com Hermenegildo Giner, Fernando de los Ríos i Francisco Giner, va organitzar les primeres Colònies Escolars de la província de Granada i va fundar una escola mixta en Pinos Genil i una Biblioteca popular.¹⁰³

En aquest article defensava l'exercici professional de les dones amb arguments trets del darwinisme social com són la lluita per la vida, la búsqueda dels mitjans de subsistència,¹⁰⁴ l'herència i l'adaptació al medi.¹⁰⁵ Referint-se a

¹⁰³ Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 191.

¹⁰⁴ "Trataremos de investigar la igualdad de ambos sexos en cuanto al derecho á buscarse los medios de subsistencia necesarios á la vida, en cuanto al derecho de gobernarse por sí y de tomar parte en las cuestiones sociales, y después veremos si pueden cumplir con los deberes que naturalmente ha de imponerles esa suma de derechos."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 195.

¹⁰⁵ "La mujer del pueblo, la trabajadora en casi todas las industrias, la campesina, la gimnasta, etc., son prueba de que la mujer dispone de fuerza muscular; fuerza que, por ejercitarse, es superior á la de sus hermanas de condición privilegiada y que frecuentemente iguala y aun supera á veces á la del hombre. Así, pues, no creemos que la supremacía de fuerza muscular sea un distintivo esencial del hombre, sino un resultado de la herencia y de la adaptación, resultado que podría modificarse bastante en favor de la mujer."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A:

la inferioritat física i intel·lectual de les dones del seu temps, afirmava que no trobarem la causa en les lleis naturals del regne animal sinó en la condició de servitud i dependència de l'home al llarg de segles.¹⁰⁶

Així mateix, denunciava l'estat d'abandonament de l'educació de les dones que les havia portat a no poder decidir sobre la seva pròpia vida, a no posseir una personalitat pròpia. La dona havia estat considerada com a bèstia de càrrega, com a objecte de plaer o com a mitjà per a perpetuar l'espècie però mai com a subjecte.¹⁰⁷ Només a partir del seu propi desenvolupament com a individu autònom podria deslliurar-se de la tutela de l'home,¹⁰⁸ exercir els seus drets i contribuir al progrés social. Aleshores podria triar el seu camí, responsabilitzar-se dels seus actes, complir amb llurs deures, autogovernar-se i prendre part en totes les qüestions socials de les quals participava com a ésser humà. L'emancipació i la igualtat de drets i deures de les dones eren

Arenal. Revista de Historia de las Mujeres. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 197-198.

¹⁰⁶ "En cuanto a su inferioridad intelectual, tampoco la creemos basada en leyes naturales; no la encontramos como distintivo del sexo femenino en el reino animal, y en el hombre la suponemos efecto del estado de servidumbre y abandono en que, como ya dijimos, hasta hace poco se ha tenido a la mujer."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres.* Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 198.

¹⁰⁷ "la mujer, sin derecho a la vida por sí, sin personalidad propia, existía como bestia de carga, ó como objeto de placer, ó como medio de perpetuar la especie, y no tenía para qué desenvolver la totalidad de sus facultades ¿Cómo extrañarnos, pues, de que las facultades intelectuales de la mujer, en general, se encuentren hoy por debajo de las del hombre? ¡Pesa sobre su cerebro la herencia de siglos de inactividad intelectual!"

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres.* Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 198-199.

¹⁰⁸ "Del desarrollo del individuo pende su bienestar y el de los hijos; de la salud, inteligencia, voluntad, sentimiento de lo bello, fuerza moral, etc., de la madre, pende el progreso de la humanidad. Más para ejercitar sus derechos, tiene que emanciparse de la tutela del hombre: libremente ha de poder elegir el camino que cuadre á los altos fines que dentro de la humanidad cumple, y no aquel que el hombre le trace."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres.* Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 199.

reivindicats obertament, sens dubte aquesta meitat de la humanitat, havia de participar del progrés de la humanitat sencera.¹⁰⁹

Per a demostrar que la dona tenia aptituds per a qualsevol professió, Bertha Wilhelmi enumerava casos que ara i adés confirmaven, malgrat les condicions adverses, la capacitat de les dones per a ocupar llocs de responsabilitat. L'excel·lència d'aquestes dones residia no en la seva naturalesa sinó en els obstacles socials que havien de superar per tal d'accedir a la cultura i desenvolupar la seva intel·ligència.¹¹⁰

A propòsit de la intel·ligència, no descartava que hi hagués diferències entre les capacitats intel·lectuals d'ambdós gèneres, però sense el cultiu d'aquestes facultats mentals en condicions d'equitat i justícia per a homes i dones, no es podia avançar un judici. En tot cas, eren les dones qui havien de decidir el seu propi destí i era de justícia que poguessin compartir amb els homes els mateixos drets a l'educació i al treball per a què poguessin ocupar el lloc que els corresponia.¹¹¹

¹⁰⁹ “Ella ha de ser como él, responsable de sus actos y de la suerte y del progreso de la humanidad: ha de cumplir muchos más deberes; muchos que, hoy, ni conoce; pero ha de gobernarse para sí, ha de tomar parte en todas las cuestiones sociales que como humanas son las de ella, que forma parte de esa humanidad, tantas veces invocada, pero hasta hoy tan mal comprendida.”

Bertha WILHELMI de ÁVILA “Aptitud de la mujer para todas las profesiones”. A: Pilar BALLARÍN DOMINGO “Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones”. A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 199.

¹¹⁰ “si hoy, venciendo la ley de la herencia, en abierta guerra con las costumbres, tradiciones y preocupaciones y desafiando la burla de los más, consiguen conquistar uno tras otro todos los puestos para ocuparlos dignamente, parécenos que es señal evidente de que su capacidad no es tan escasa como algunos pretenden y de que, en el transcurso de los tiempos, convenientemente preparada la inteligencia de la mujer podrá coadyuvar en grande escala al progreso humano.”

Bertha WILHELMI de ÁVILA “Aptitud de la mujer para todas las profesiones.” A: Pilar BALLARÍN DOMINGO “Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones”. A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 200.

¹¹¹ “Que la potencia intelectual de ambos sexos sea igual en calidad y cantidad, que sus facultades mentales, efecto de su distinta (no inferior ni superior) organización, sean varias, ni nosotros ni nadie podrá decirlo hoy; son problemas que la experiencia ha de resolver; pero que sólo pueden solucionarse equitativa y justamente, dando a ambos sexos los medios necesarios para desarrollar todas sus facultades. Por qué camino y en qué forma han de hacerlo las mujeres, tócales a ellas y no a los hombres decidirlo. Si la mujer pide por derecho propio el

No creia que l'exercici professional de les dones a l'ensenyament s'hagués de reduir en exclusiva al de mestra d'ensenyament primari sinó que havien d'integrar-se dins de tota la gamma d'activitats professionals lligades a la docència: direcció de centres, inspecció d'escoles, membres de Consells Escolars, càtedres,..., com ja havia demostrat l'experiència a l'estranger.

Un altre dels camps professionals que millor s'adeia amb la condició de la dona del seu temps era la medicina, però les poques dones que s'havien acostat a l'estudi d'aquesta carrera van haver de vèncer fortes resistències en l'àmbit acadèmic i professional. Aquesta i altres carreres professionals, fins i tot, la carrera judicial,¹¹² són apuntades per aquesta dona avançada al seu temps que tractava de subratllar tots els avenços que havien obtingut les dones arreu¹¹³ i l'horitzó de possibilitats que s'obria davant seu.

Per a concloure la seva defensa de la dona per a l'exercici professional, Wilhelmi de Ávila demandava que tant l'Estat com la família augmentessin la despesa que dedicaven aquestes institucions a la formació de les dones.

ejercicio de todas las profesiones, participar de las conquistas de la ciencia, cooperar a la solución de los problemas sociales, creemos que pide lo justo: pide la rehabilitación de media humanidad, y los resultados obtenidos hasta el día prueban que no es indigna de lo que solicita."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones." A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 200.

¹¹² "Si la mujer conoce las leyes y sabe aplicarlas, tiene aptitud para juzgar y pronto entrará en la carrera judicial. En el Estado de Wyoming tiene derecho a ser jurado."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones." A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 208.

¹¹³ "conviene apuntar las conquistas de derechos políticos que han hecho recientemente en algunos países".

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones." A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 211.

Sense una inversió pública paral·lela al pressupost dedicat a l'educació dels homes no es podien esperar resultats semblants.¹¹⁴

A la darrera part del seu treball argumentava que la dona que havia rebut una formació acadèmica no descuidava les seves obligacions familiars ni perdia la seva naturalesa pel fet d'obtenir un títol acadèmic o exercir una professió. Respecte a la compatibilitat de la seva professió amb la maternitat, l'autora afirmava que la dona il·lustrada compliria perfectament amb les funcions socials i els seus deures de mare, el desenvolupament de totes les seves capacitats podia contribuir a la millora de les condicions materials i morals de la societat i, fins i tot, al perfeccionament de l'espècie.

A més, per a moltes dones soles, solteres i vídues, el treball remunerat esdevenia una necessitat i constituïa una injustícia privar-les dels mitjans de subsistència per a l'exercici professional, tot al·legant que era incompatible amb la maternitat.

S'havia de crear una Escola Superior per a la dona, equivalent als instituts d'ensenyament secundari dels nois, on la noia pogués rebre un nivell de cultura general que li permetés l'accés a l'ensenyament universitari i, sense descuidar la preparació per a la vida, els coneixements indispensables d'higiene, economia domèstica i pedagogia.

En referir-se al matrimoni per a la dona instruïda, l'autora considerava que aquest lligam prendria un nou sentit, la dona esdevindria companya de l'home en un pla d'igualtat. El matrimoni havia d'estar constituït per éssers lliures,

¹¹⁴ “No se nos objete, que las sobresalientes fueron las menos, puesto que en los hombres los sobresalientes no son, por cierto, los más ¿Cómo extrañarnos, tampoco, del inmenso mayor número de hombres notables, si comparamos cuánto más se ha hecho y se ha gastado siempre, se hace y se gasta hoy mismo, en la educación del hombre, con relación a la mujer, por la familia y estado?”

Bertha WILHELMI de ÁVILA “Aptitud de la mujer para todas las profesiones.” A: Pilar BALLARÍN DOMINGO “Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones”. A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 212.

independents, instruïts i de fortalesa moral, éssers en condició d'igualtat que podrien compartir opinions i afeccions. L'únic fonament moral del matrimoni havia d'ésser l'amor, el lligam matrimonial havia de ser un vincle de lliure elecció i no de conveniència.

Davant del temor a què la introducció de les dones en determinades professions pogués contribuir a la depreciació del treball, argument que argüien els contraris al treball productiu de les dones, Bertha Wilhelmi replicava que es resoldria si desapareguessin les diferències entre el treball manual i el treball intel·lectual, no hi cabia tampoc la divisió d'oficis i professions exclusives d'homes i de dones. La qüestió social tractada per l'autora de l'article es resoldria amb la desaparició de divisions de gènere i de classe social, defensava una posició radical que contrastava amb bona part de la societat burgesa, majoritàriament gent d'ordre. No li semblava que hagués de ser l'home l'únic obligat a mantenir materialment la família, tot i que considerava que al llarg del període de gestació i lactància les dones havien d'evitar qualsevol treball que pogués perjudicar el seu nadó. Comparava la dedicació al treball de les mares del poble amb les mares burgeses i interpel·lava a l'audiència del seu discurs en el sentit de què, en tot cas, era millor la fatiga intel·lectual que la física.

En finalitzar aquesta ponència, Wilhelmi de Àvila es declarava políticament pacifista, contrària a la guerra, a l'estat naturalesa i al militarisme imperant. Afirmava que els deures militars eren els únics que no reclamava per a les dones i que la raó de la guerra només era una raó aparent per a negar els drets polítics a aquestes.¹¹⁵

¹¹⁵ "Queda sólo la razón aparente de que, al no cumplir la mujer con los deberes militares que la patria le impone, no puede tener derechos políticos; y decimos razón aparente, porque al negar

La modernitat d'aquest article és manifesta, l'autora es declarava obertament partidària del dret a l'emancipació de les dones i coneixia activistes dins del moviment feminista internacional, com Josephine Butler, fundadora de la *Federació Internacional contra la prostitució reglamentada* i la pacifista Bertha von Suttner, presidenta del *Congrés Internacional de la Pau*. Aquest és, doncs, un dels testimonis més entenedors i més radicals en la defensa dels drets civils i polítics de les dones.

la razón de la guerra, negamos la existencia de deberes militares, tales como hoy se entienden. Consideramos la guerra como el bárbaro legado de tiempos de incultura, como vestigio del estado de animalidad primitivo del hombre; el militarismo, como causa de muchos males, entre ellos el de la servidumbre de la mujer y al pretender rehabilitarla, aspiramos a reemplazar los odios de razas y naciones por el amor a la humanidad."

Bertha WILHELMI de ÁVILA "Aptitud de la mujer para todas las profesiones." A: Pilar BALLARÍN DOMINGO "Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones". A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. 1/6-1998, vol. 5, núm. 1, pàg. 217.